

Тимур Андреев

ПРОБЛЕМА ЕКУМЕНІЗМУ В ПРАВОСЛАВНІЙ ЕМІГРАНТСЬКІЙ ПРЕСІ У РОКИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» НА СТОРІНКАХ «ВІСНИКА РОСІЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО ХРИСТІЯНСЬКОГО РУХУ» (1949–1961 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.230106

© Т. Андреев, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-4780>

Мета статті – порівняти підходи до проблеми екуменізму в емігрантській дисидентській спільноті на прикладі Російського студентського християнського руху та Російської Православної Церкви Московського патріархату (РПЦ МП), прослідити еволюцію радянської доктрини від абстрагування до використання міжнародних екуменічних рухів у якості платформи для реалізації зовнішньополітичних цілей політичного керівництва СРСР у часи «холодної війни». *Методологія* дослідження включає послідовне дотримання принципів історизму, застосування методів аналізу та синтезу. *Наукова новизна*. У статті автор уперше в українській історіографії пропонує подивитися на проблему екуменізму часів «холодної війни» крізь призму емігрантської преси, основним джерелом дослідження є «Вісник Російського студентського християнського руху».

Висновки: Дисидентські емігрантські православні кола, об'єднані навколо «Вісника Російського студентського християнського руху», здебільшого свою участь в екуменічному русі бачили як можливість для популяризації православ'я, обміну досвідом, підготовки підґрунтя для інтеграції в майбутньому вільної Російської Православної Церкви у світову християнську спільноту зі збереженням споконвічних православних традицій, догматичності, унікальності та непорушності. За період з 1948 по 1961 рр. основних змін в ідеології екуменізму не відбулося, на відміну від радянської зовнішньополітичної доктрини, яка еволюціонувала від ідеї «світової революції» до стратегії «мирного співіснування». РПЦ, зокрема керівний апарат Московської патріархії, була поставлена на рейки обслуговування інтересів влади на міжнародному рівні. Завдяки чому радянській владі вдалося поширити вплив на ключові структурні одиниці провідної екуменічної спільноти – Всесвітньої ради Церков, тим самим відкрити черговий плацдарм для протистояння «соціалістичного» та «капітального» таборів епохи «холодної війни».

Ключові слова: Російська Православна Церква, Всесвітня рада Церков, СРСР, екуменізм, холодна війна, емігрантський рух, емігрантська преса, міжнародні відносини.

Церковне питання є актуальною проблемою як у внутрішньодержавній політиці, так і на міжнародній арені. І це не дивно в роки глобальних потрясінь сучасного світу: природних катаклізмів, пандемій, військових конфліктів, коли спостерігаються тенденції зростання «попиту на Бога». Служителі Церкви у проповідях доносять до віруючих слова підтримки та допомоги, мотивують та об'єднують нації. До їхньої думки прислуховуються тисячі та мільйони людей, що робить з релігійних структур перспективні платформи для трансляції політично вигідних наративів, аналізу та формування електоральної аудиторії, ідеологій, організацій та партій. Перестановки у владі, зміна політичних риторик призводять до того, що одні релігійні структури стають «офіційно шанованими», інші – гнаними.

Екуменічне питання після нетривалого періоду затишшя в останні роки також повертається на порядок денний. Лідери православних, католиків та протестантів проводять спільні зустрічі, заходи, здійснюють богослужіння тощо. Співпраця з Церквами та міжконфесійний діалог – один із пріоритетних стратегічних напрямів діяльності папи Римського Франциска, Константинопольського патріарха Варфоломія I та низки протестантських лідерів. При цьому єдності серед керівництва Церков та віруючих з цього питання немає, «тренд на екуменізм» активно підтримують політичні структури, а противники об'єднання Церков найчастіше є дисидентами. Вищенаведені тези надають актуальності проблематиці цього дослідження.

На фронтах «холодної війни» у протистоянні з капіталістичним світом Радянський Союз задіяв широкий спектр методів у різних сферах економічного, політичного та культурного життя суспільства та держави.

Перемога у гонці озброєнь особливо в перші повоєнні роки для СРСР була завданням нездійсненним через великі економічні витрати, наявність слабкої технологічної бази – це розуміло і політичне керівництво. У зв'язку з цим у розглянутий період було скореговано стратегію ведення зовнішньої політики. Одним із методів у рамках «війни за умми», зокрема, стало використання релігійних організацій як інструмента з вибудовування іміджевої політики, поширення ідеологічної доктрини.

У християнському світі в перші повоєнні роки активно почали набувати популярності екуменічні об'єднання. Метою їх створення була консолідація різних християнських конфесій в єдину структуру задля здійснення спільного, безбар'єрного служіння Богу шляхом поступового стирання догматичних відмінностей та боротьби за мир і християнські цінності. Недекларованою метою екуменізму є створення на базі трьох окремих цивілізацій з різним рівнем внутрішніх свобод – православної, католицької та протестантської – єдиної централізованої конфесії з можливістю подальшого її підпорядкування головному верховному керівному центру. Це могло призвести до стирання цивілізаційних традицій, що історично склалися, і ментальних ідентичностей різних народів світу на шляху до глобалізації в релігійній сфері. Для провідних країн світу тим самим у релігійному спектрі було відкрито перспективну нішу лідерства в єдиній християнській структурі. Цей напрям не оминув стороною й країни – головні протиборчі сторони «холодної війни»: США та СРСР.

Поштовх і вектор екуменічного руху був заданий ще на початку ХХ ст. протестантами, трохи згодом православні підтримали їх прагнення до консолідації, Католицька Церква довгий час залишалася остороною.

Християнство попри численні репресивні заходи залишалося поруч із ісламом найпоширенішою релігією в СРСР. Крім того, східноєвропейські території, які входили до складу Радянського Союзу, традиційно вважалися оплотом саме православного світу.

Зрослий «попит на Бога» як у країні, так і у світі служив додатковим чинником щодо переорієнтації зовнішньополітичної стратегії радянської влади.

Завдяки цим та іншим факторам саме Російська Православна Церква Московського патріархату (далі – РПЦ МП) була обрана як засіб трансляції ініціатив радянського керівництва в зовнішній світ, у тому числі з використанням її членства в екуменічних організаціях, для чого і був установлений над нею контроль КДБ.

Зважаючи на тоталітарність радянського режиму, однією з платформ для популяризації опозиційних режиму ідей були закордонні видавництва, особливу роль серед яких відігравала емігрантська преса (випускали представники інтелігенції імперських часів), яка перебувала в опозиції радянській владі.

До таких видань належав «Вісник Російського студентського християнського руху» (рос. «Вестник Русского студенческого христианского движения»)¹. У досліджуваній період він тиражувався під назвами: «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху у Німеччині» (рос. «Вестник: Орган Русского студенческого христианского движения в Германии») (1949 р.) (випуск № 3 – «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху у Франції» (рос. «Вестник: Орган Русского студенческого христианского движения во Франции»)), «Вісник Російського студентського християнського руху» (рос. «Вестник Русского студенческого христианского движения») (з 1950 по 1974 рр.). Журнал видавався, звичайно, весь час російсько мовою: спочатку в Парижі з 1925 р. (проте на період Другої світової війни був змушений згорнути діяльність); згодом видання було відновлено у 1949 р., мав редколегію в Мюнхені (деякий час у Парижі) та Нью-Йорку; редакторами в різні часи виступали видатні діячі російської еміграції, такі, як Микита Струве, Олександр Кисельов, Іван Морозов².

Початковою метою створення цього періодичного видання було прагнення в такий спосіб згуртувати студентів, які емігрували з території імперії до різних країн Європи, дати їм можливість черпати інформацію про життя та діяльність гуртків і напрямів роботи

¹ Російський студентський християнський рух (РСХД) – об'єднання християнської молоді, засноване в 1889 р. в Росії, після революції з 1923 р. продовжило свою діяльність в еміграції. Організація мала переважно релігійно-просвітницький характер і ставила за мету консолідувати віруючу молодь, виробити в неї цілісний християнський світогляд, а також займалася підготовкою популяризаторів віри на протипагу атеїстичній пропаганді та богоборчим тенденціям у СРСР. За конфесійним складом на етапі еміграції рух позиціонував себе як православний. Його головним друкованим органом був «Вісник Російського студентського християнського руху».

² Никитин В.А. Вестник Русского христианского движения. *Литературная энциклопедия русского зарубежья, 1918–1940: Периодика и литературные центры*. Москва, 2000. С. 57–61.

руху, публікувати власні наукові та публіцистичні напрацювання, ознайомлюватися з оглядами літературних творів тощо.

Пізніше коло тем розширилося: на сторінках порушувалися актуальні питання щодо релігії, культури, соціально-політичних аспектів. Крім того, журнал став платформою для публікації матеріалів дисидентського характеру авторства жертв тоталітарного режиму, які мешкали на територіях СРСР та країн-сателітів. Редакція «Вісника» також мала неофіційні зв'язки з релігійно налаштованою інтелігенцією Радянського Союзу, представники якої публікували власні публіцистичні та наукові праці здебільшого під псевдонімами, або без зазначення відомостей про авторів³.

Особливе місце серед проблем, що розглядалися на сторінках «Вісника», посідали питання, пов'язані з екуменічним рухом, станом справ у РПЦ МП, як усередині країни, так і на міжнародній арені, у тому числі в аспекті взаємодії з православними Церквами світу та Всесвітньою радою Церков (далі – ВРЦ)⁴.

Змістовно випуски «Вісника Російського студентського християнського руху» здебільшого склалися з окремих статей та тематичних рубрик: «Церковна хроніка» – висвітлювалися короткі замітки – добірки новин з життя християнського світу; «Від редакції» – привітання зі святами, промови та звернення до читачів; «Нові книги» – огляд цікавинок з новинок літератури, фрагменти творів; «Життя руху» – огляди заходів та подій, звіти діяльності інституцій РСХР у різних країнах Європи тощо.

Так, у межах рубрики «Церковна хроніка» на сторінках випуску № 1 за 1949 р. журналу «Вісник: Орган Російського студентського християнського руху в Німеччині» вийшла стаття, присвячена засіданню Генеральної асамблеї Всесвітньої ради Церков, яка проходила з 22 серпня по 4 вересня 1949 р. в Амстердамі.

У цій статті редакція журналу на чолі з Олександром Кисельовим засуджувала протестантський шлях єдності християнських конфесій, при цьому було взято до уваги положення резолюції Асамблеї за результатами роботи секції «Богословське вчення про Церкву», в якій говорилося, що єдиним шляхом до справжньої єдності Церков є шукання не компромісу, а справжньої догматичної єдності⁵. Лідери Російського студентського християнського руху виступали за співробітництво з різними християнськими конфесіями зі збереженням своїх внутрішньо-церковних традицій та догматичних особливостей у православ'ї, католицтві та протестантських течіях.

Крім богословських дебатів, у статті також висвітлювався політичний аспект конференції. Так, Генеральна асамблея ВРЦ засуджувала комунізм та комуністичні методи розвитку суспільства та держави. Між іншим, крайнощі капіталізму також ставилися під сумнів, делегати конференції закликали до обговорення шляхів формування нової системи порядку з пошуком креативних «творчих рішень»⁶.

У цій же рубриці також було висвітлено Московську загальноправославну нараду, що відбулася в період з 8 по 18 липня 1948 р. У тематичній замітці з цього приводу було зроблено акцент на тому, що Російська Православна Церква (Московська патріархія) є інститутом у системі радянської влади, позбавлена будь-яких проявів самостійності. Автор статті вміло наочно продемонстрував ефект дисонансу в радянській риторичній між декларативними тезами та реальним станом речей. Так, зібрання делегатів православних Церков з усього світу, присвячене святкуванню півстолітнього ювілею автокефалії Російської Церкви, було ініційовано та організовано абсолютно залежною структурою⁷.

Зазначимо, що згідно з ініціативою радянської влади за результатами з'їзду представники православних ієрархів з усього світу мали ухвалити колегіальне рішення про надання Московській патріархії статусу Вселенської, тим самим отримати формальне лідерство у православному світі та офіційно задекларувати реалізацію багатовікового наративу «Москва – Третій Рим». Однак голови Константинопольської патріархії та Елладської Церкви критично поставилися до цієї пропозиції та засудили її. У результаті, за підсум-

³ Богословский А.Н. Вестник Русского христианского движения. *Литературная энциклопедия русского зарубежья, 1918–1940: Периодика и литературные центры*. Москва, 2000. С. 515–522.

⁴ Всесвітня рада Церков – це найбільша міжнародна екуменічна співдружність церков різних християнських конфесій. Метою є досягнення загальнохристиянської єдності. Займається обговоренням богословських питань, шляхів вирішення глобальних проблем, просвітницькою діяльністю тощо. Заснована з ініціативи протестантських громад за результатами Амстердамської асамблеї 1948 р. Станом на четвертий квартал 2022 р. включає 352 організації з більш ніж 100 країн світу. Російська Православна Церква Московського патріархату є чинним членом ВРЦ з 1961 р.

⁵ Екуменіческая конференция в Амстердаме. *Вестник: Орган русского студенческого движения в Германии* (далі – Вестник РСДГ). 1949. № 1. С. 28.

⁶ Там само. С. 29.

⁷ Московское совещание. *Вестник РСДГ*. 1949. № 1. С. 29.

ком Народи, рішення про надання Московській патріархії статусу Вселенської не було прийнято⁸.

У тематичній статті про Московську нараду на сторінках «Вісника» справедливо критикувала декларована у промові Голови Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР Георгія Карпова теза про те, що СРСР та «країни нової демократії» – єдині у світі, де Церква не зазнає гонінь та утисків. Політик підкреслив, що в Радянському Союзі діє принцип взаємного невтручання між релігійними структурами та владою, «тридцять років тому волею народу Церква була відокремлена від держави і має повну свободу»⁹.

За результатами Московської загальноправославної наради було підготовлено спеціальну резолюцію¹⁰. На сторінках «Вісника» подано аналітичний огляд тексту цього документа, – особливо увагу було приділено ідеологічному підґрунтю «холодної війни».

Так, делегати Московської наради засудили діяльність Католицької Церкви, позначивши її як «фашистську організацію», яка, на їхню думку, займалася підготовкою реваншистського збройного конфлікту з метою зміни світопорядку шляхом підризу «цілісності демократичних країн»¹¹. Резолюція відобразила позицію щодо екуменізму, при цьому було заявлено про недопущення можливості участі РПЦ МП у ВРЦ та подібних організацій.

Заяви делегатів показали їх повну непоінформованість щодо екуменічного руху, життя західного християнства, ретранслявали прорадянську риторичку в межах системи біполярного світопорядку, характерної для епохи холодної війни, з критичними акцентами на адресу країн західного (капіталістичного) світу.

У підсумку Московська нарада не виправдала заявленої мети: реальних конструктивних рішень прийнято не було, заяви делегатів здебільшого мали популістичний характер. Радянське керівництво розуміло, що російські церковні лідери (Московського патріархату) були розчаровані результатами Народи, а це безпосередньо спонукало владу переглянути та скорегувати методи використання церковного ресурсу в глобальній політиці. Після засудження ВРЦ влада продовжувала грати на два фронти, вести білінійну стратегію: з одного боку – взяла паузу в боротьбі за вплив у світі в питаннях релігії, про що свідчило те, що всередині країни гоніння на Церкву було посилено; проте з іншого боку – радянські аналітики продовжили щільно вивчати міжнародні організації, зокрема, екуменічний рух з прицілом його використання в майбутньому.

Зазначимо, що позиції емігрантських дисидентських кіл та РПЦ МП у питанні участі в загальнохристиянських організаціях мали полярний характер. Так, у 1949 р. була опублікована стаття під назвою «Екуменічний рух»¹², у якій крізь призму історичних екскурсів та богословських традицій православ'я наводилися аргументи на користь участі в заходах з діалогу, співпраці з різними християнськими конфесіями.

Як мету участі православних в екуменічному діалозі ставилося припинення протистояння між представниками різних християнських конфесій, нівелювання протистояння по лінії «православ'я – католицизм – протестантизм». ВРЦ розглядалася крізь призму реалізації цілої низки вигідних православному світу стратегій: організація як платформа для трансляції імідживних риторик у контексті православного християнства, зокрема, для подальшої популяризації його ідей. Учасниками екуменічних діалогів, на думку дисидентських кіл, мали виступати представники різних емігрантських російських православних організацій – РСХР та Російська Православна Церква за кордоном (РПЦЗ)¹³.

⁸ Лисовой Н.Н. Русская Церковь и Патриархаты Востока. Три церковно-политические утопии XX века. *Религии мира. История и современность*. Москва: Наука, 2002. С. 151.

⁹ Речь Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР Георгия Карпова, произнесённая в Воскресенском храме в Сокольниках перед открытием торжественного юбилейного Соборания 8 июля 1948 г. *Журнал Московской Патриархии* (далі – ЖМП). 1948. Спеціальний номер. С. 11–12.

¹⁰ Десня С. Совещания глав и представителей автокефальных православных церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской Православной Церкви. 8–18 июля 1948 г. *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/dejanija-soveshhanija-glav-i-predstavitelej-avtokefalnyh-pravoslavnyh-tserkvej-tom-1/.

¹¹ Московское совещание. *Вестник РСДГ*. 1949. № 1. С. 30.

¹² Экуменическое движение. *Вестник: Орган Российского студенческого христианского движения во Франции*. 1949. № 3. С. 20–21.

¹³ РПЦЗ створена 1920 р. духовенством і мирянами, які змушені були емігрувати з країни за результатами Революції 1917 р., були в опозиції до радянської влади, мали парафії в країнах Західної Європи та Північної Америки. У 1940-ві рр. частина парафій перейшла під протекцію Московського патріархату, деякі – залишилися під юрисдикцією Константинопольського патріарха. РПЦЗ непримиренно ставилася до радянського режиму та ідеології комунізму, що призвело до засудження нею також і Московської патріархії, яка стала на шлях лояльності до більшовицької влади. Першим головою РПЦЗ був митрополит Київський та Галицький Антоній (Храповицький).

Нагадаємо, що в радянській історіографії та офіційній риторичі РПЦЗ позиціонувалася як контрреволюційне, антирадянське та монархічне «емігрантське релігійно-політичне угруповання»¹⁴.

У зв'язку з тим, що РПЦ МП не сприймалася як релігійна структура, а виключно як політичний інструмент у системі радянської влади, представники РСХР вважали роботу у складі екуменічних організацій одним з основних своїх завдань: вони бачили можливість створення підґрунтя для інтеграції в майбутньому вільної Російської Церкви в систему світового християнства¹⁵.

Позиція щодо інших християнських конфесій у РПЦ МП і РСХР станом на 1949 р. також відрізнялася. Якщо Московська патріархія на офіційному рівні позиціонувала Католицьку Церкву як «фашистську організацію»¹⁶, а протестантські течії – як «елементи чужого капіталістичного суспільства», всіляко відмежовуючись від будь-яких ідей щодо взаємодії з ними, то представники російської православної еміграції, які об'єднувалися навколо «Вісника», боролися за взаємний діалог і співробітництво¹⁷.

Ставлення РСХР до Католицької Церкви, а також проблема міжконфесійних взаємовідносин у контексті епохи «холодної війни», розглядається на сторінках журналу в опублікованій бесіді православного історика, філософа, професора Федора Степуна з католицьким професором Богословського факультету Мюнхенського університету Пітером (Петром) Лангом (англ. Peter Lang)¹⁸.

Ф. Степун підкреслював, що на полях битв епохи «холодної війни» РПЦ МП і Ватикан були ідеологічно полярними сторонами не тільки в релігійному, а й у політичному сенсі: Московська патріархія представляла інтереси радянської влади, виступаючи в ролі посібника тоталітарному режиму з властивими йому репресивними елементами, замовчуючи гоніння в СРСР проти Церкви, прав і свобод громадян, у свою чергу Понтифікат – замовчував злочини, скоєні країнами капіталістичного табору, як приклад наводиться «мовчазна реакція» лідера західного християнства на атомне бомбардування міст Японії 1945 р.¹⁹ Зазначимо, що папа Римський публічно засудив використання атомної бомби лише в 1948 р. – «ядерна бомба – найстрашніша зброя, яку коли-небудь розробляв людський розум ... нам не слід довіряти будь-якій науці, кінцевою метою якої не є любов»²⁰. Федор Степун наводить аргументи про двоїстість політичних поглядів папи Пія XII, який заявляв, що соціалізм за деяких умов може виявитися прийнятним для християнської совісті, а капіталізм є організованою несправедливістю²¹.

Обидва теологи засудили конспірологічні теорії «про християнське управління світом», зокрема «змови» уряду Сполучених Штатів з Ватиканом, охарактеризувавши їх як утопічні²².

Зазначимо, що офіційно Католицька Церква дійсно претендувала на світську владу, Святий престол відмовився від цієї доктрини лише у 1978 р. в епоху вересневого понтифікату Іоанна Павла I²³. При цьому Російська Православна Церква протягом усієї своєї історії в офіційних документах не висловлювала претензій на світську владу, оскільки залежала від неї і представляла її інтереси.

Опублікована на сторінках «Вісника» стенограма цієї дискусії («Степун – Ланг») обговорювалася в емігрантській та західній історіографії. Зокрема, було звернено увагу на поділ російського православного християнства на РПЦ МП, емігрантські громади та «катакомбну Церкву в Росії» (далі – КЦР)²⁴. У контексті протистояння епохи «холодної війни» ці течії представляли полярні ідеологічні групи: РПЦ МП – соціалістичну концепцію світопорядку та радянську владу, дві останні течії – церковне дисидентство, «підпільне духовенство» (у тому числі, священство та чернецтво у світському середовищі) та істинно віруючих православних християн. У РСХР в катакомбній Церкві бачили фундамент вільної

¹⁴ Карловацкий раскол. *Атеистический словарь* / Под ред. М.П. Новикова. Москва: Политиздат, 1985. С. 195.

¹⁵ Экуменическое движение. *Вестник: Орган Российского студенческого движения во Франции*. 1949. № 3. С. 20.

¹⁶ Там само. С. 21.

¹⁷ Там само. С. 22.

¹⁸ Католичество и православие. *Вестник русского студенческого христианского движения* (далі – Вестник РСХД). 1949. № 9/10. С. 8–20.

¹⁹ Там само. С. 8.

²⁰ Discorso di sua santità Pio XII ai soci della Pontificia accademia delle scienze. 08.02.1948. The Holy See. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xii/it/speeches/1948/documents/hf_p-xii_spe_19480208_nel-ritrovarci.html.

²¹ Католичество и православие. С. 9.

²² Там само. С. 9.

²³ Kenneth A. Briggs: In the Vatican, a Pope Who Underscores the Shift to Style of Humility. *The New York Times*. 1978–11–14. URL: <https://www.nytimes.com/1978/11/14/archives/in-the-vatican-a-pope-who-underscores-the-shift-to-style-of.html>.

²⁴ Католичество и православие. С. 10.

Російської Православної Церкви, яка може бути створена після повалення радянського режиму.

На думку Петра Ланга, однією з основних функцій Церкви є реалізація заповітів Христа про любов до ближнього та піклування про нього шляхом участі в соціально-політичному та культурному житті країни за повної внутрішньої незалежності від державної влади²⁵.

У результаті бесіди обидва теологи дійшли висновку, що міжцерковний діалог є взаємодією вільних релігійних структур, а не політичних інститутів / інструментів, у зв'язку з цим, станом на аналізований час, конструктивне спілкування між Римо-Католицькою і Російською Православною Церквами не є можливим²⁶.

Російський студентський християнський рух та інші емігрантські православні організації позиціонували себе поза політикою. Було зроблено акцент на тому, що віра в Бога не має політичних та ідеологічних кордонів, у зв'язку з цим першочерговим завданням вони ставили об'єднати православних вихідців з території колишньої Російської імперії за межами СРСР, пробудити релігійні почуття та долучити до церковного життя всіх (незалежно від їх політичних переконань). При цьому емігрантські православні організації критикували та засуджували ідеологію більшовизму як «безглузде явище, що проводить принцип аморалізму», як «прояв глибокого внутрішнього псування в людях, патологічний стан несвободи»²⁷. Радянська ідеологія певною мірою виступала як неподоланий бар'єр у позаполітичній доктрині РСХР і РСХД.

Зазначимо, що у православних емігрантських колах вихідців із території колишньої Російської імперії було прийнято чітко розділяти поняття «Росія / російський народ» і «більшовизм / СРСР»²⁸.

На відміну від РПЦ МП, на початку 1950-х рр. активну участь в екуменічному русі у складі делегації Західноєвропейського екзархату Вселенського патріархату (РПЦЗ) брали члени РСХР²⁹.

Представники Руху були активними учасниками роботи Екуменічного інституту Босе (англ. Bossey Ecumenical Institute)³⁰: читали лекції в рамках літніх курсів, виступали з доповідями на з'їздах, які мали регулярний характер. У межах структурних одиниць цього навчального закладу представники різних християнських конфесій читали цикли лекційних курсів, які були присвячені різним догматичним аспектам³¹. Екуменічний інститут об'єднував активну, мотивовану молодь з різних країн, зокрема, Західної Європи та Північної Америки, чим викликав інтерес у керівництва Радянського Союзу як потенційна аудиторія для трансляції іміджевих конструктів, власних політичних, соціальних та культурних ідеологічних концептів. Унаслідок чого включення РПЦ МП до структурних компонентів ВРЦ починає розглядатися як прогресивний і перспективний вектор реалізації зазначеної стратегії.

На міжнародному релігійному житті питання екуменізму ставали дедалі актуальнішими, зустрічі на міжцерковному та міжконфесійному рівнях поступово стали поширеною практикою. Екуменічні організації розширювали коло напрямів діяльності, роблячи акцент на соціальних питаннях, прав та свобод, унаслідок чого ставали на рівень актуальних, привабливих, перспективних і затребуваних платформ для дій великих акторів світової «політичної гри».

ВРЦ на початку своєї історії позиціонувалася як організація широкого спектру. На шляху реалізації обраної стратегії при Раді Церков було створено «Юнацький відділ» (ЮВ ВРЦ), метою якого було об'єднання найбільших неурядових християнських молодіжних організацій того часу під власним керівництвом. Передбачалося, що до його складу увійдуть: «Асоціація молодих християн» (англ. Young Men's Christian Association)³², «Асоціація молодих жінок-християнок» (англ. Young Women's Christian Association)³³ тощо. Велися перемовини щодо їх об'єднання, проте угоди не було досягнуто, оскільки жодна з організацій не була зацікавлена у втраті самостійності. ЮВ ВРЦ продовжив існу-

²⁵ Католичество и православие. С. 10.

²⁶ Там само. С. 12.

²⁷ Зеньковский Василий, протоиерей. Русское студенческое христианское движение: история, деятельность, задачи. *Вестник РСХД*. 1949. № 9/10. С. 30.

²⁸ Там само.

²⁹ Зандер Л. Екуменическое движение. Екуменическое Движение и Православная Церковь. *Вестник РСХД*. 1949. № 11–12.

³⁰ Екуменічний інститут Босе (з англ. Bossey Ecumenical Institute) – заклад вищої освіти екуменічної спрямованості, підпорядкований Всесвітній раді Церков, заснований з ініціативи Генерального секретаря ЦК ВРЦ Віллема Віссер-Хуфта у жовтні 1946 р. в маєтку Босе (Швейцарія) коштом фонду Джона Рокфеллера-молодшого.

³¹ Учасники православних в екуменічній житті. *Вестник РСХД*. 1957. № 1. С. 40–46.

³² Official website *The World YMCA*. URL: <https://www.ymca.int/>.

³³ *The World YWCA*. URL: <https://www.worldywca.org/>.

вання як окрема структура, співіснуючи зі старими молодіжними об'єднаннями. Принциповою відмінністю цієї організації є те, що вона була офіційним представницьким органом у сфері роботи з молоддю від об'єднання офіційних Церков, тобто була позбавлена автономного статусу, проте мала стабільнішу рекрутенгову стратегію.

Основним напрямом діяльності ЮВ ВРЦ була організація літніх екуменічних таборів для молоді по всьому світу, у яких брали участь представники різних християнських конфесій із держав з різним політичним та ідеологічним ладом. Зазначимо, що наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Юнацький відділ ВРЦ очолював видатний богослов, представник російського православного зарубіжжя, активний член РСХР – протоієрей Іван Феофілович Мейєндорф. Отець Іоанн був скептично налаштований стосовно РПЦ МП, що діяла на той час, позиціонував її як політичну структуру, виступав за свободу Церкви в СРСР, підтримував спілкування з плеядою церковних дисидентів, зокрема, з оо. Глібом Якуніним, Олександром Менем і Дмитром Дудком.

Модель ВРЦ як організації широкого профілю міжцерковної взаємодії, незважаючи на декларативне засудження і критику з боку офіційних осіб РПЦ МП у 1950-ті рр., була ретельно вивчена співробітниками КДБ СРСР.

У другому випуску «Вісника РСХР» 1957 р. у статті «Церква в радянській Росії» зазначалося, що велика кількість архієреїв в СРСР, які перебували під слідством за різного роду сфабрикованими справами, були замучені в таборах³⁴. При цьому автори статті помітили дуже показову тенденцію щодо процедури звільнення священнослужителів, насамперед єпископів та митрополитів: подальше поновлення на посаді з гарантіями кар'єрного зростання було можливим лише за умов активної співпраці з КДБ³⁵.

Маркерними штрихами епохи «холодної війни» є одіозні заяви релігійних лідерів у межах позицій доктринальних моделей політичних таборів, які вони представляли. Так, на сторінках «Вісника» напередодні 1957 р. було опубліковано новорічне послання очільника РПЦ МП патріарха Олексія I (Симанського). Це звернення є важливим історичним джерелом у контексті проблеми використання Церкви як інструменту трансляції зовнішньополітичного радянського нарративу. Послання містить низку показових заяв. Так, предстоятель Московської патріархії засудив висадку англо-французьких військ до Єгипту з метою отримання контролю над Суецьким каналом, позначивши ці дії як агресивні. При цьому він висловив підтримку інтервенції СРСР в Угорщину, прокоментувавши дії радянських військ як протидію «спробам ворожих народів порушити мирний лад життя, яке загрожувало величезними міжнародними ускладненнями»³⁶. Олексій I різко критично висловився також щодо голів західноєвропейських християнських конфесій, які закликали РПЦ МП засудити радянську загарбницьку політику. При цьому він зазначив, що політичне керівництво СРСР не здатне відмовити в «допомозі угорському народу в його боротьбі проти [сил], що сіяли смуту і прагнули перетворити Угорщину на неминуче вогнище нової світової війни»³⁷.

Витяги з новорічного звернення голови Московської патріархії, опубліковані на сторінках бельгійського католицького видання «Іренікон» (єсп. *Irenikon*), викликали обурення європейського суспільства³⁸. Знаний богослов, філософ Микита Струве прокоментував це звернення як яскравий приклад наївності протестантського та католицького духовенства країн Західної Європи та Північної Америки, яке вірило у свободу та незалежність Російської Церкви Московського патріархату та можливість її патріарха впливати на рішення влади в СРСР³⁹.

Серед проблем, які отримали висвітлення на сторінках «Вісника РСХР», було приділено увагу актуальним історичним процесам у контексті екуменічного руху, «холодної війни» та Церкви. До маркерних подій початку 60-х рр. ХХ ст. належить Загальноправославна нарада, яка відбулася на Родосі з 24 серпня по 3 вересня 1961 р. Вона продемонструвала офіційну фіксацію розгортання процесу трансформації риторики Радянського Союзу щодо міжнародних екуменічних організацій та пріоритетних інструментів зовнішньої політики.

Зазначимо, що повноцінне членство у ВРЦ РПЦ МП набула незадовго після завершення Родоської Загальноправославної наради на Асамблеї в Нью-Делі, яка відбулася в період з 19 листопада по 5 грудня 1961 р.

³⁴ Струве Н.А. Церковь в советской России (конец 1956 г. – начало 1957 г.) *Вестник РСХД*. № 2. 1957. С. 43–44.

³⁵ Там само. С. 44.

³⁶ *ЖМП*. 1956. № 12. С. 3–4.

³⁷ Там само.

³⁸ *Irenikon*. XXX. № 1. 1957. P. 72–73.

³⁹ Струве Н.А. Церковь в советской России... С. 46.

На сторінках «Вісника» проблемі Наради було приділено особливу увагу: це була перша після Другого Нікейського Вселенського собору 787 р. зустріч представників православних патріархій з усього світу⁴⁰.

Ініціатором цього заходу виступав Константинопольський патріарх Афінагор. Була задекларована мета Загальноправославної наради – побудова стратегії, визначення найважливіших та актуальних проблем православних Церков у всьому світі, питання організації Передсоборної наради в межах підготовки проведення Вселенського собору для подальшого обговорення та вирішення найгостріших невідкладних питань Церкви. Ініціативна ідея константинопольського ієрарха була покликана консолідувати зусилля «мудрих служителів Церкви» для пошуку рішень щодо об'єднання всіх православних Церков у світі, тим самим втілюючи в життя апостольський принцип соборності⁴¹.

Зазначимо, що у зв'язку із внутрішньоцерковними та зовнішньополітичними перипетіями Загальноправославний собор пройшов на Криті лише у період з 16 по 27 липня 2016 р.

На етапі підготовки Наради при Константинопольському патріархові було затверджено циркуляр, у якому окреслені найбільш актуальні питання для подальшого обговорення та відбору для розгляду на запланованому Вселенському соборі. Ці питання були поділені на розділи: «Віра і догмати», «Церковна дисципліна» (канони, чернецтво, пости, календар), «Взаємини Церков», «Ставлення православної Церкви до решти християнського світу», «Православ'я у світі» (зміцнення православ'я, паломництва, місіонерство), «Конномія» (серед питань: способи боротьби з безбожжям, атеїзмом, теософією, спиритизмом та масонством), «Соціальні питання» (дітонародження, штучне зачаття, аборти)⁴².

Так, саме за наполяганням делегації РПЦ МП з порядку денного Наради було знято такі питання, як: «про християнську місію», «про методи боротьби з сучасним атеїзмом». Отже, саме ті питання, які найгостріше стояли перед усім християнським світом і водночас протирічили інтересам країн соціалістичного табору, визнані були як не актуальні. У світлі епохи «холодної війни» СРСР продемонстрував контроль за більшою частиною східноєвропейських православних Церков⁴³.

На Родоській нараді глава делегації РПЦ МП архієпископ Никодим (Ротов) у зверненні до представників православних Церков наголосив на «боротьбі за мир» як одній з основних цілей християнської єдності. Висловлювання ієрарха безпосередньо вписувалися до меж радянської зовнішньополітичної доктрини. Так, у промові прозвучали тези про стратегію роззброєння, які були особливо актуальними в контексті зовнішньополітичного дискурсу «холодної війни» 1960-х рр.

Крім того, Никодим (Ротов) від імені РПЦ МП засудив колоніалізм і закликав християнський світ сприяти «повному звільненню всіх поневолених народів». Це було особливо актуально на фоні процесів, які відбувалися на африканському континенті – протягом 1960 р. сімнадцять країн отримали незалежність («рік Африки»), у 1961 р. тенденції продовжувалися.

Щодо християнської єдності та позиції РПЦ МП з цього питання, архієрей зробив показовий акцент на тому, що представники його Церкви повністю солідарні з наміченим курсом ВРЦ, проте засуджують дії Католицької Церкви, яка «спекулює» на цій темі, та її прагнення монополізувати християнський світ і проблему його консолідації – з метою «ідеологічної боротьби проти країн, які прагнуть здійснення демократії» (тобто країн соціалістичного табору). Теза про прагнення РПЦ МП не допустити гегемонії Ватикану та захист демократичних цінностей – яскравий прояв дискурсу конфронтуючих сторін у рамках системи біполярного світу доби «холодної війни». Так, у резолюцію, на настійну вимогу делегатів із СРСР, був внесений параграф про « посилення проповіді християнських ідей миру, свободи, братерства та любові між народами »⁴⁴.

З приводу актуальних релігійних питань делегація РПЦ МП займала консервативну позицію: так, були виражені ноти засудження на адресу пропозицій про скорочення часу богослужінь, про модернізацію зовнішнього вигляду священнослужителя тощо.

Початкові труднощі в обговоренні питань щодо відносин з ВРЦ були нівельовані після того, як Московська патріархія виявила бажання стати повноправним членом організації. У результаті делегати на Нараді висловили повагу до спостерігачів Ради.

Нарада на Родосі була дійсно визначною подією: православний світ консолідувався, намітив основні питання, які планувалося обговорити на Передсоборній нараді, тим са-

⁴⁰ Обращение к Совещанию Православных Церквей на о. Родосе. *ЖМП*. 1961. № 10. С. 5.

⁴¹ Всеправославное совещание делегатов автокефальных и автономных православных Церквей на острове Родосе. *Вестник РСХД*. № 3–4. 1961. С. 3–4.

⁴² Так само. С. 4.

⁴³ На Родосе. *Вестник РСХД*. 1961 № 3–4. С. 5–7.

⁴⁴ На Родосе. С. 7.

мим зробив крок на шляху до Вселенського собору. Також вона продемонструвала кризову дисонуючу проблему церковного світу: з одного боку, показала прагнення Церков перемогти політичний поділ, а з іншого – високий рівень залежності Церков від державних ідеологій. Релігія постала в образі інструменту протистоянь між лідируючими політико-економічними моделями державного та соціального устрою епохи «холодної війни»⁴⁵.

Слід мати на увазі, що збори, подібні до Родоської наради, проводилися з ініціативи Вселенського патріарха ще в 1930-ті рр. на Афоні. Однією з відмінностей цих зборів було те, що делегація РПЦ МП на таких з'їздах була представлена в Родосі вперше. Пояснюється це еволюцією зовнішньополітичної доктрини Радянського Союзу в післявоєнні роки, яка характеризувалася переходом від курсу на ліквідацію релігії до використання її як інструменту ідеологічної обробки та контролю населення як на території країни, так і за її межами. Вважаємо не зайвим нагадати, що цьому сприяли, зокрема, тенденції повоєнного періоду зростання «попиту на Бога» у країнах «капіталістичного світу».

Діячі РСХР на сторінках «Вісника» зазначали стратегічний поворот у відношенні РПЦ МП до ВРЦ та екуменізму в цілому⁴⁶. Так, якщо в 1948 р. патріарх Московський висловив різку ноту засудження на адресу екуменічного руху, то 30 березня 1961 р. Синод ухвалив рішення про вступ РПЦ МП до складу Всесвітньої ради Церков. Виправдання від офіційного керівництва Церкви з приводу різкої зміни риторики були безглуздими: так, у червні 1961 р. на Соборі в Троїце-Сергіївській лаврі такий поворот було пояснено суттєвими трансформаціями у ВРЦ з богословських та політичних питань⁴⁷.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що насправді суттєвих змін в ідеології екуменізму за період з 1948 по 1961 рр. не відбулося, на відміну від радянської зовнішньополітичної доктрини, яка еволюціонувала від ідеї «світової революції» до стратегії «мирного співіснування». Російську Православну Церкву, зокрема керівний апарат Московської патріархії, було поставлено на рейки обслуговування інтересів радянської влади на міжнародному рівні. Внутрішні репресії за релігійним принципом було згорнуто лише для тих, хто активно погоджувався співпрацювати з органами державної безпеки.

У результаті тривалої аналітичної роботи радянською владою було розроблено стратегію поширення впливу на ключові структурні одиниці провідної екуменічної організації – Всесвітньої ради Церков – та розпочато процес її фактичного впровадження.

Варто звернути увагу на те, що головний антагоніст СРСР – США брав активну участь у житті світового екуменічного руху, стояв у авангарді створення ВРЦ, спецслужби стежили за діяльністю цієї організації. Нагадаємо, що, наприклад, одним із отців-засновників і фінансистів Екуменічного інституту Босе був Джон Рокфеллер-молодший.

Ідеї ВСЦ – взаємовічливе співіснування народів, боротьба за мир, за подолання глобальних проблем людства, панування любові та інші християнські (загальнолюдські) чесноти тощо – багато в чому збігалися з декларативними принципами соціалістичних ідей. Участь РПЦ МП у Всесвітній раді Церков давала змогу радянській владі лобювати власні інтереси, формувати позитивний імідж СРСР у світі, руйнувати «стереотипи про комунізм», мотивувати інші країни наслідувати «радянський досвід». У результаті чого було фактично відкрито «релігійний фронт» – як напрям протистояння соціалістичного та капіталістичного таборів епохи «холодної війни».

У свою чергу, православний емігрантський рух, об'єднаний навколо «Вісника РСХР», щодо питань екуменізму не був єдиним, проте в більшості своїй вважав його перспективним напрямом діяльності. Московську патріархію вони вважали політизованою залежною структурою, унаслідок чого з керівними органами та прихильниками їх курсу не співпрацювали. Щодо Радянського Союзу: представники РСХР займали дисидентську позицію. Унаслідок цього пріоритетною метою міжрелігійного співробітництва було заявлено формування стратегічної платформи для інтеграції майбутньої вільної Російської Православної Церкви у світовий простір при збереженні догматичних та обрядових традицій.

Протягом періоду з 1949 по 1961 рр. РПЦ МП та Російський студентський християнський рух сформували основні позиції щодо екуменізму та стратегії взаємодії зі Всесвітньою радою Церков. Так ВРЦ як організація миру та взаємодопомоги стала театром протистояння трьох сил: соціалістичного та капіталістичного таборів і емігрантського православного дисидентського антирадянського руху.

References

Bogoslovskij, A. (2000). Vestnik russkogo xristianskogo dvizheniya [Bulletin of the russian christian movement]. Literaturnaya entsiklopediya russkogo zarubezh'ya, 1918–1940 – Literary Encyclopedia of the Russian Diaspora, 1918–1940. P. 515–522.

⁴⁵ О Сovesщани на Родосе. *Вестник РСХД*. 1961. № 3–4. С. 7–17.

⁴⁶ Там само. С. 16.

⁴⁷ Там само. С. 17.

Lisovoi, N. (2002). Russkaya Cerkov' i Patriarxaty Vostoka. Tri cerkovno-politicheskie utopii XX veka [The Russian Church and the Patriarchates of the East. Three ecclesiastical-political utopias of the 20th century]. Moscow, Russia.

Nikitin, V. (2000). Vestnik russkogo xristianskogo dvizheniya [Bulletin of the Russian Christian Movement]. Literaturnaya entsiklopediya russkogo zarubezh'ya, 1918–1940 – Literary Encyclopedia of the Russian Diaspora, 1918–1940. P. 57–61.

Андрєєв Тимур Юрійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Andreiev Tymur – graduate student of the department of modern and modern history of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: andreev.timofey.ru.1913@gmail.com

The problem of ecumenism in the Orthodox emigrant press during the Cold War years on the pages of the Bulletin of the Russian Student Christian Movement (1949–1961)

The purpose of the article is to compare approaches to the problem of ecumenism in the emigre dissident community using the example of the Russian Student Christian Movement and the Russian Orthodox Church (ROC), to trace the evolution of Soviet doctrine from abstraction to the use of international ecumenical movements as a platform for realizing the foreign policy goals of the political leadership of the USSR during the "of the Cold War". Research methodology includes consistent adherence to the principles of historicism, the use of methods of analysis and synthesis. Scientific novelty. In the article, for the first time in Ukrainian historiography, the author offers to look at the problem of ecumenism during the "Cold War" through the prism of the emigrant press, the main source of the research is the "Bulletin of the Russian Student Christian Movement".

Conclusions: Dissident émigré Orthodox circles united around the "Bulletin of the Russian Student Christian Movement" mostly saw their participation in the ecumenical movement as an opportunity to popularize Orthodoxy, exchange experience, and prepare the ground for the future integration of the free Russian Orthodox Church into the world Christian community with preservation of ancient Orthodox traditions, dogmatic uniqueness and inviolability. During the period from 1948 to 1961, there were no major changes in the ideology of ecumenism, in contrast to the Soviet foreign policy doctrine, which evolved from the idea of "world revolutions" to the strategy of "peaceful coexistence." The Russian Orthodox Church, in particular the governing apparatus of the Moscow Patriarchate, was placed on the rails of serving the interests of the authorities at the international level. Thanks to this, the Soviet authorities managed to spread influence over the key structural units of the leading ecumenical community – the World Council of Churches, thereby opening another bridgehead for the struggle of the "Cold War" era.

Key words: Russian Orthodox Church, World Council of Churches, USSR, ecumenism, Cold War, emigrant movement, emigrant press, international relations.

Дата подання: 12 січня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Андрєєв, Т. Проблема екуменізму в православній емігрантській пресі у роки «холодної війни» на сторінках «Вісника Російського студентського християнського руху» (1949–1961 рр.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 44–53. DOI: 10.58407/litopis.230106.

Цитування за стандартом APA

Andreiev, T. (2023). Problema ekumenizmu v pravoslavnij emigrants'kij presi u roky «kholodnoi vijny» na storinkakh «Visnyka Rosijs'koho students'koho khrystyians'koho rukhu» (1949–1961 rr.) [The problem of ecumenism in the Orthodox emigrant press during the Cold War years on the pages of the Bulletin of the Russian Student Christian Movement (1949–1961)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 44–53. DOI: 10.58407/litopis.230106.

